

Структурно-семантичні особливості народних назв на позначення підвищеного рельєфу в західнополіських та волинських говірках

О.К.Данилюк,

кандидат філологічних наук

(м. Луцьк)

Анотація. Проаналізовано географічні терміни для позначення гори, підвищення на матеріалі полісько-волинських говірок. Визначено структурно-семантичні особливості досліджуваної групи лексики.

Ключові слова: термін, номен, номенклатура, лексема, семантичне мікрополе.

О.К.Danyliuk

The article deals with the investigation of the geographical terms that are used to name mountains and hills in the Volynian Polissya dialects. The main structural and semantic features of the analyzed type of vocabulary are pointed out.

Key words and phrases: term, nomen, nomenclatura, lexeme, semantic microfield.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальність вивчення народної географічної термінології визначається не лише для мовознавчих студій, а й для природничих, історичних, суспільно-етнічних тощо. Лінгвістичний аспект такого типу досліджень в усій його багатоплановості орієнтований на вивчення загальнонаціональної термінологічної системи, яка, у свою чергу, не можлива і без регіональних студій географічної номенклатури. Не зважаючи на помітне посилення інтересу до народної географічної термінології як слов'янськими, так і українськими мовознавцями, сьогодні можна констатувати, що описи апелювальної лексики поки що не охоплюють всього загальноукраїнського простору.

Аналіз останніх наукових досліджень. На рівні слов'янських мов географічна термінологія досліджена в чеській і словацькій мовах (Р. М. Малько), польській (П. Нітче, Я. Сташевський), сербохорватській (Ю. Шутц), болгарській і македонській (Е. А. Григорян), білоруській (І. Я. Яшкін), російській (Е. М. Мурзаєв і В. Г. Мурзаєва). Найгрунтовнішою працею щодо вивчення народної географічної термінології слов'янського

терену стала монографія М. І. Толстого «Слов'янська географічна термінологія: Семасіологічні етюди» [16].

Серед важливих праць щодо дослідження апелювальної лексики на позначення географічних об'єктів – лексикографічні праці С. Грабця «Географічні назви Гуцульщини», Я. Рудницького «Географічні назви Бойківщини», Т. О. Марусенко «Матеріали до словника українських географічних апелюв (назви рельєфів)», Є. О. Черепанової «Народна географічна термінологія Чернігівсько-Сумського Полісся: Словник», Т. В. Громко «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини».

Найновішими дослідженнями народної географічної термінології на сучасному етапі стали праці І. М. Потапчук «Народна географічна термінологія в західноподільських говірках» [13] та С. В. Шийки «Народна географічна термінологія Ровенщини» [20].

Також важливе значення для вивчення географічних термінів мають праці М. Юрковського, Й. О. Дзедзелівського, Г. Л. Аркушина, П. С. Лисенка, М. В. Никончука, В. П. Шультгача та ін.

Грунтовне знання місцевої лексики, особливо географічної, дає можливість визначити, як практично формувалася українська мова у живому мовленні носіїв. Однак ця робота потребує подальшого системного продовження. У пропонованій статті ми розглядаємо терміни однієї з найменш насичених семантичних груп, що пояснюється особливостями рельєфу окресленого регіону.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Семантичне поле «гора, підвищення» на всій досліджуваній території рівномірно передає апелюв *горб* < псл. **gъrbъ* [5, I, 563], що є в українській мові загальноживаним і добре відомим у багатьох її говорах: укр. *горб* 'опуклість, наріст; нерівність (на землі)' [15, 566], укр. діал. *горб* 'підвищення (в загальному значенні)', 'горб у лісі, зарослий деревами', 'підвищення на дорозі', 'підвищене й відкрите місце'; 'гора (в загальному

значенні)’, ‘невелика похила гірка, горб’ [8, 223-224], ‘невелике підвищення, гірка’ [10, 30], ‘підвищення’ [18, 62].

Мереживний ареал утворює демінутив *горбóк* ‘невелике підвищення’ < псл. **gьrbьkь* [5, I, 563], який так само, як і *горб*, відзначається значним поширенням у більшості українських діалектів, наприклад, укр. діал. *горбóк* ‘підвищене сухе місце серед болота’, ‘невелике підвищення, гірка’ [10, 30-31], ‘окремий горб’, ‘невелике підвищення’, ‘острівок на болоті’ [18, 63], ‘горб, пригорок’, ‘невеликий земляний насип’, ‘підвищення на дорозі’, ‘гора (в загальному значенні)’, ‘горб у лісі, порослий деревами’ [8, 224]. Відзначено факт фіксації відповідного номена в білоруських говірках: блр. *гарбóк* ‘випуклість на рівному місці, гірочка, висипка, згірочок; згірочок над долом, могильна гірка’ [21, 46].

Таке ж місце за поширеністю займають лексеми *горá*, *гірка* ‘невелике підвищення’ < псл. **gora*, **gorьka* [5, I, 562-561], які з орографічною семантикою відомі українській мові та практично всім слов’янським мовам, пор.: укр. *гірка* ‘зменш.-пестл. до *гора*’ [14, II, 74], укр. діал. ‘підвищення’ [18, 52], *горá* ‘т.с.’ [18, 62], ‘гора (в загальному значенні)’, ‘підвищення (в загальному значенні)’, ‘вершина гори’, ‘підвищення на дорозі’ [8, 223], блр. *гарá* ‘підвищення, будь-яке високе місце, високий згірок; невисокий піщаний згірок, звичайно круглий або заокруглений з одного боку, гравійний пагірок; високий берег річки; високе поле; сніжний пагірок, замет’, *гора* ‘крутий схил, обрив гори, берега’ [21, 46, 51], словен. *gora* ‘т.с.’ [23, 82], хорв. *gora* ‘гора, ліс’ [19, 22], чes. *hora* ‘гора’, ‘ліс; високий ліс’, ‘виноградник’ [7, 20], пол. *góra* ‘гора’ [24, 16]. Одиначним вкрапленням до описуваного мікрополя є суфіксальний дериват від слова *гора*, оформлений за допомогою суфікса -*ище*, який надає аугментативного значення, — апелятив *горіище* (с. Піщане Камінь-Каширського району), зафіксований із семантикою ‘велике підвищення’.

У межах західноволинських говірок суцільний ареал окреслює ізофона *гурá* ‘підвищення на поверхні ґрунту’ зі звичним для цієї говіркової групи

переходом ненаголошеного [o] в [y]. Під впливом польського *góra, górka* склався одиничний апелятив *гурка* ‘невелике підвищення’, записаний в с. Перевали Турійського району.

Синонімічний ряд продовжує широковідома назва *нагорб*, яка зі значенням ‘невелике підвищення’ спорадично фіксується на всій досліджуваній території. Префіксально-суфіксальне утворення *нагорбок* репрезентує ідентичну семантику в північно-східній частині західнополіського говору. Ізоглосу *нагорбок* продовжує укр. діал. *нагорбок* ‘підвищене сухе місце серед болота’, ‘невелике підвищення, гірка’ [10, 30-31], ‘горб; невелике продовгувате підвищення’, ‘похилий схил’, ‘сухе місце (типу острівка) на болоті’ [18, 157], ‘невелика похила гірка, горб’ [8, 239].

Суфіксальні деривати від твірної основи **на-гор-*, а саме лексеми *пагірок* (с. Маркелівка Володимир-Волинського району), *нагорок* ‘невисока гірка, горб’ (с. Підгородне Любомльського району), *пагурок* ‘невелике підвищення’ (с. Хорохорин Луцького району, сс. Гречища, Велика Глуша, Шлапань Любешівського району) є, як бачимо, спорадично вживаними, мають споріднені утворення в українській мові та на інших слов’янських територіях: укр. *пагóрок* ‘височина, часто з пологими схилами, пригір’ [14, VI, 10], укр. діал. *нагорок* ‘горб, підвищення’ [18, 157], *нагірок* ‘пагорок’ [8, 239], *пагурок* ‘підвищене сухе місце серед болота’, ‘невелике підвищення, гірка’ [10, 30-31] < *пагорок*, блр. *пагóрак* ‘невисоке підвищення, пологий пагорбок’ [21, 124], пол. *pagórek* ‘горбок’ [24, 21].

У структурі спорадично фіксованих термінів *пригір* ‘невисоке підвищення’ (сmt Голоби Ковельського району, сmt Олика Ківерцівського району, с. Старосілля Маневицького району, с. Озеряни Турійського району), *пригорок* (м. Горохів Горохівського району, с. Жорнище Ківерцівського району, сmt Шацьк Шацького району), окрім кореня *-гір-* < *гора*, використано префікс *при-*, що має семантику наближеності, та — в другій формі — суфікс *-ок* із первісно демінутивним значенням. Відповідники виявлено в інших українських та слов’янських діалектах : укр. *пригір*

‘невеличкий горб, пагорок’ [14, VII, 588], *пригорок* ‘невеличкий горбок, пагорок’ [14, VII, 597], ‘горб’ [2, II, 411], укр. діал. *прігірок* ‘пригорок, горб;’ [8, 244], *прігор* ‘невелике підвищення, горб’ [18, 180], *прігірок* ‘невелике підвищення, гірка’ [10, 30], пол. *przygórek* ‘височина, горб’ [24, 22].

У досліджуваному масиві спорадично вживані лексеми *груд*, *грудок*, які етимологічно зводяться до псл. * *grqd-* [5, I, 60] і відзначаються такою семантичною амплітудою: *груд* ‘великий пагорб’ (с. Хворостів Любомльського району), ‘підвищення на низині’ (с. Старий Чорторійськ Маневицького району), ‘горб, високе місце’ (с. Рудка Маневицького району); *грудок* ‘продовгувате підвищення’ (говірка с. Овлочин Турійського району), ‘невелике підвищення’ (частина західнополіських говірок). Однак наведені лексеми найбільш уживані зі значенням ‘підвищене, відносно сухе місце на болоті’. Пор. споріднені утворення з тією ж або близькою семантикою: укр. *груд* ‘нерівності на поверхні землі у вигляді затверділих горбків’ [14, II, 179], укр. діал. *груд* ‘підвищене сухе місце серед болота’, ‘невелике підвищення, гірка’ [10, 30], ‘невисока похила гірка, горб’, ‘підвищення на болоті, де косять сіно’ [8, 225], діал. ‘підвищене сухе місце серед болота’ [10, 31], укр. діал. *грудок* ‘підвищене сухе місце серед болота’, ‘невелике підвищення, гірка’ [10, 30], ‘невисока гірка, горб’, ‘підвищення серед низовини’ [8, 225], ‘горб, пригірок’, ‘острівок на болоті’, ‘окремий великий камінь’, ‘невелике підвищення’ [18, 66], блр. *груд* ‘високе місце, згірок, підвищення серед болотяної чи лугової рівнини; мерзла земля, грязь восени; пісок на гірці’, *груд* ‘замерзла земля, грязь; засохлі грудки на полі; купа рихлої землі, льоду, гілля’ [21, 53], чes. *hrud* ‘високе місце в лісі, незатоплене водою’ [7, 21].

Зі значенням ‘невелике підвищення’ у частині говірок Ковельського та Ківерцівського районів відзначено лексему *бугор*, яка етимологічно зводиться до псл. **bugъrь*/**bugorъ* і характеризується як східнослов’янський термін підвищеного рельєфу [9, 63]. З аналогічною семантикою це слово відоме в інших місцевостях: укр. *бугор* ‘невеликий горб; невелике

підвищення на поверхні чого-небудь' [14, I, 246], укр. діал. 'невелике підвищення, гірка' [10, 30], 'штучний горб, насип', 'невеликий насип піску біля річки' [8, 218], блр. *буз'ор* 'згірок, пагірок, невелика гора; високі місця; гора піску; купка землі, яку накопав кріт' [21, 26]. Принагідно зазначимо, що наведений термін в обстежених говірках відомий ще зі значеннями 'штучно насипаний горб' (с. Воєгоща Камінь.-Каширського району), 'камінь, зарослий травою' (с. Гектари Горохівського району).

Лексема *градá* (< псл. **gręda* [5, I, 608]) відома в західноволинських говірках із семантикою 'гора, підвищення' (с. Овадне Володимир.-Волинського району), а також у західнополіському говорі зі значенням 'продовгувате підвищення' (с. Люб'язь Любешівського району), в говірках інших територій відзначається складною семантичною структурою: укр. *грядá* 'високе місце', 'смуга скопаної землі, де садять городину або квіти' [15, 623], укр. діал. 'підвищення, суха частина лугової площі, яка не затоплюється під час повені' [17, I, 214], 'продовгувате підвищення, що складається з кількох гір, горбів' [12, 74], 'острів у плавнях', 'гребінь острова, не затоплений водою', 'сухе місце в річці, де пороми заходять на міліну' [8, 225], 'острів на річці' [4, 105], 'середня частина річки' [3, 119], укр. діал. *градá* 'підвищене сухе місце серед болота' [10, 31], 'берег, суша' [8, 224], блр. *градá* 'вузька смужка чи квадрат зораної землі на городі, оточений на глибину плуга розорами, а на низькому місці канавками; підвищення, продовгуватий згірок серед болота, поміж ручаїв, на лузі, який ніколи не заливається водою; рівне місце на лузі; піщана коса на полі, в лісі' [21, 52].

Номенклатурне слово *кряж* (< псл. **kręžь* [5, III, 115]) зафіксоване Т.О. Марусенко в с. Підгородне Любомльського району зі значенням 'підвищення, кряж', відоме також у західноволинських надбузьких говірках, де репрезентує семему 'продовгувате підвищення'. Слід зазначити, що наведений апелютив є семантично близьким до українських загальноновживаних та діалектних: укр. *кряж* 'пасмо невисоких гір, горбів;

гірська гряда', 'гірський хребет', 'пагорб, підвищення' [14, IV, 379], 'сніговий хребет, горб' [2, II, 316], укр. діал. *кряж* 'місцевість із підвищеннями', 'продовгувате підвищення' [18, 115].

У говірках Маневицького району з цією семантикою нами відзначено лексему *вершóк* (демінутив від *верх* < псл. **vrъxъ* [5, I, 360-361]), яка в такому звуковому оформленні на території досліджуваного масиву здебільшого відома для позначення вершини гори, пагорба (с. Шклинь, м. Горохів Горохівського району, с. Любитів Ковельського району, с. Шлапань Любешівського району, с. Кукли Маневицького району). Цей компонент виявлено в значеннєвій структурі аналізованої лексеми і в інших діалектах: укр. діал. *вершóк* 'вершина гори' [18, 42 ; 8, 220], пол. *wierzch* 'вершина гори' [24, 27].

Праслов'янський корінь **vysokъ*-/**vysot*-/ [17, 74] є основою для дериватів *висотá* 'один високий горб' (с. Дольськ Турійського району), *височинá*, *височінь* 'підвищення, горб' (с. Підгородне Любомльського району). Семантично близькими до наведених апелятивів є укр. *височинá* 'підвищення, частина суші (від 200 до 600 м), що має подекуди рівну, а частіше хвилясту поверхню, розчленовану долинами, балками, ярами'; *височінь* 'простір на великій віддалі від землі' [14, I, 496], укр. діал. *височинá* 'підвищення, горб; гірська рівнина', *висотá* 'підвищення, горб' [8, 221]; 'горб, пригора' [18, 49], пол. *wysoczyna* 'височінь' [24, 24].

Поодинокий дериват *плоскогір'я* 'підвищення' (с. Шклинь Горохівського району) є композитною формою: **плоск-о-горье*, оформленою за допомогою суфікса збірності *-ье*, пор.: укр. діал. *плоскогір'я* 'плоскогір'я' [8, 242], 'рівнина на підвищенні' [18, 169]; рос. *плоскогорье* 'місцевість із рівнинною чи горбистою поверхнею, що лежить високо над рівнем моря' [11, 424].

З-поміж термінів, виявлених нами в цьому семантичному мікрополі, особливої уваги заслуговує вузьколокальний термін *шкárна*, зафіксований нами лише в одній говірці (с. Галичани Горохівського району) зі значенням

‘підвищення’. Наведена лексема є давнім слов’янським архаїзмом, що зводиться до **skъrpa* < і.-є. *(s)ker- ‘гнути, крутити, сікти’ [6, 66-67]. Споріднені лексеми відзначені й в інших українських та слов’янських діалектах: укр. діал. *скарпа* ‘крута вершина гори’, ‘внутрішній схил рову’ [8, 249], *шкарп* ‘штучна гірка’ [8, 2114]; болг. *скарпа* ‘скеля’, ‘кам’янисте місце’, ‘берег’, ‘скелястий берег’, ‘велика скеля’ [1, 201], словен. *skarpa* ‘схил залізниці’ [23, 587], н.-луж. *škorp*, *škorpa* ‘чашка, глиняний горщик’ [20, II, 640], пол. *skarpa*, *szkarpa* ‘горбик, насип’ [22, II, 532].

Спостереження над семантикою досліджуваних апелютивів дозволяють константувати багатство значень (включаючи й локальні відтінки значень), лексем на позначення рельєфу, а також те, що географічні терміни відображають специфіку ландшафту досліджуваного регіону.

Література

1. Григорян Э. А. Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков. — Ереван, 1975. — 260 С.
2. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. — Т. I-IV. — К.: Наукова думка, 1996-1997.
3. Дзендзелівський Й. О. Спостереження над українськими народними назвами гідрорельєфу // *Onomastica*. — Kraków, 1972. — Т. XVII. — S. 109–147.
4. Дзендзелівський Й. О. Українські назви для острова на річці (Із спостережень над українськими народними назвами гідрорельєфу) // *Studia Slavica*. — Budapest, 1966. — Т. XII (1-4). — S. 103—113.
5. Козлова Р. М. И.е. *(s)kel- ‘гнуть, сгибать’ в славянской гидронимии. 1 // *Prace językoznawcze: Studia rusycystyczne i slawistyczne*. — 1988. — №14. — С. 23–36.
6. Етимологічний словник української мови: В семи томах. — Т. 1–3. — К.: Наукова думка, 1982–1989. — Т. 1–3.

7. Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне). Минск.: Наука и техника, 1974. — 143с.
8. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. — М.: Наука, 1968. — С. 206–255.
9. Непокупний А. П. Слов'янська термінолоія підвищеного рельєфу в індоєвропейському аспекті //Мовознавство. — 1998. — № 2-3. — С.62-77.
10. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови. (Правобережне Полісся). — К.: Наукова думка, 1979. — 313 с.
11. Ніковський А. Українсько-російський словник. — К.: Гроно, 1926. — 864 с.
12. Полякова Е.Н. От 'арайны' до 'яра': Народная географическая терминология Пермской области. — Пермь: Кн. изд-во, 1988. — 181 с.
13. Потапчук І.М. Народна географічна термінологія в західноподільських говірках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова». — Луцьк, 2012. — 20 с.
14. Словник української мови: В XI томах. — К.: Наукова думка, 1970–1980.
15. Тимченко Є. К. Історичний словник українського язика. — Т. 1. — К., 1930-1932.
16. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. — М. : Наука, 1969. — 262 с.
17. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. — Т. 1–4. — Запоріжжя, 1992.
18. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. — Сумы, 1984. — 274 с. 123а
Черепанова Е. А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Минск, 1973. — 26 с.

19. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – Т. I–II. – М.: Русский язык, 1993.
20. Шийка С. В. Народна географічна термінологія Ровенщини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова». – К, 2012. – 20 с.
21. Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 256 с.
22. Karłowicz J. Słownik gwar polskich. — Т. 1-6. — Kraków. — 1900-1911.
23. Kotnik J. Slovensko-ruski slovar. — Ljubljana, 1972. — 735 s.
24. Nitsche P. Die geographische Terminologie des Polnischen. – Köln-Graz: Böhlau, 1964. – 339 s.